

SZAKMAI ZÁRÓJELENTÉS

Nyilvántartási szám: **D 46040**

Témavezető: Dr. Bányai Viktória

Vezető kutató: Dr. Komoróczy Géza

A kutatás időtartama: 2003. október 1. – 2006. szeptember 30.

Posztdoktori kutatásom feladata az MTA Judaisztikai Kutatóközpont hosszú távú kutatási programjának részeként a Magyarország és a magyarországi zsidóság történetére vonatkozó 18. századi nyomtatott héber források feltárása, valamint feldolgozásuk megkezdése volt. A hazai judaisztikai kutatás sok évtizedes adósságát törlesztve a Kutatóközpont 2003-ban tette közzé a kezdetektől 1686-ig terjedő időszakot átfogó kötetet (Shlomo J. Spitzer - Komoróczy Géza, *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport - Osiris Kiadó, 2003), amelynek előkészítésében mint a fordítás egyik lektora vettem részt. E megkezdett sorozat folytatására vállalkoztam.

A kutatás kezdeti időszakának fő feladata a források jegyzékének összeállítása, vagyis a c. 1700 és 1806 közötti időszakból a történeti, művelődéstörténeti szempontból releváns héber (részben jiddis) nyelvű szerzők / művek gyűjtése, válogatása volt. Ebben kiindulásként szolgált Scheiber Sándor héber történeti források tartalmozó bibliográfiai gyűjtése, illetve a történeti Magyarország rabbijainak nyomtatásban megjelent munkáit számba vevő bibliográfiai munkák Jichak Joszef Kohentől. A jegyzék jelenleg közel 40 tételt tartalmaz, azonban az egyes tételekhez akár 20-30 altétel kapcsolódik. (A jegyzéket mellékelem: I. Melléklet.) A feltárt anyag gazdagságának, terjedelmének érzékeltetésére megjegyzem, hogy az elkészült 7,5 ív terjedelmű kézirat, és egy másik még készülő hasonló terjedelmű is csak 1-1 tételt dolgoznak fel. Erre tekintettel javasolta 2005 során a vezető kutató, Komoróczy Géza a publikálási terv átalakítását: a nagyobb egységeket (szerzői, kronologikus vagy tematikai egységeket) önálló kötetekben kezdjük el megjelentetni.

A források gyűjtése szempontjából döntő jelentőségű volt az ösztöndíj által lehetővé tett két jeruzsálemi kutatóutam (2005. augusztus és 2006. június), mindkét alkalommal a jeruzsálemi Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban, illetve a Bar-Ilan Egyetem (Ramat-Gan) könyvtárában dolgoztam. A források gyűjtése mellett a Magyarországon nem elérhető szakirodalmat is használtam, továbbá személyes konzultációkra is módomban nyílt a jeruzsálemi Héber Egyetem és a Bar-Ilan Egyetem oktatóival.

Folyamatos együttműködést Prof. Dr. Shlomo Spitzerrel (Bar-Ilan Egyetem) alakítottunk ki. Ő az említett 2003-ban megjelent Héber kútforrások kötet társszerzője volt, jelent kutatásban pedig állandó külső konzulensként és a fordítások lektoraként vett részt. Többszöri budapesti tartózkodása (2004. február és március, 2005. február) alkalmat adott a már elkészült fordítások javítására, véglegesítésére, egyes vallásjogi kérdések tisztázására. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet több a témába vágó héber nyelvű cikkekre, és pontosította – Moshe A. Z. Künstlicher (Bene Brak, Izrael) adatbázisát is felhasználva – a rabbikra vonatkozó biográfiai adatokat.

A kutatás első időszakának eredményeit mutatta be az a módszertani tanulmány, amely az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének évkönyvében jelent meg: „A responsum-irodalomból nyerhető történeti adalékok – néhány 18. századi példa” in: Kovács Nóra – Osváth Anna – Szarka László, szerk., *Etnikai identitás, politikai lojalitás* (Tér és Terep, 4) Balassi Kiadó: Budapest, 2005, pp. 317-330. Ebben áttekintést adok a rabbinikus responsum-irodalom kutatástörténetéről, majd magyarországi példákkal szemléltetve bemutatom a responsum műfaj történeti forrásként való felhasználásának lehetőségeit és korlátait.

Az első két év munkája eredményeként elkészült az Ezekiel Landau (1713-1793) prágai rabbinak magyarországi rabbikhoz írt, magyarországi eseteket tárgyaló responsumait feldolgozó kötet: *Ezekiel Landau döntvényei. Magyarországra vonatkozó adatok* (Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez – 18. század, 1. füzet). A kézirat terjedelme 7,5 ív.

Ebben a munkában Richtmann Mózes alapos tanulmánya szolgált kiindulási pontként. [Richtmann Mózes, *Landau Ezekiel prágai rabbi (1713-1793) és a magyar zsidók. Adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században*. (Budapest: Athenaeum, 1905)] Az ő gyűjtésére alapozva, de azt egyfelől a döntvénytár új (tudományos) kiadásának apparátusából vett adatokkal, másrészt a Bar-Ilan Responsa Project (Bar Ilan's Judaic Library) digitális szövegváltozatának keresési lehetőségeit kihasználva, az eredeti listát sok ponton kiegészítve és helyesbítve állítottuk össze azon döntvények jegyzékét, amelyek azonosíthatóan magyarországi kérdezőnek válaszolnak vagy magyarországi esetet tárgyalnak. A számuk száz feletti, és ez Landau nyomtatásban megjelent döntvényeinek kb. a nyolcada. Míg a teljes döntvénytárból a jegyzékbe tartozó responsumok kigyűjtése – a rendelkezésünkre álló adatokhoz mérten – két kritérium alapján történt, addig a jegyzékből a 36 lefordított és feldolgozott döntvényt sok szempontot mérlegelve választottuk ki. Az eseteleírások közül feltétlen elsőbbséget élveztek a

köztörténeti vonatkozásúak, emellett törekedtünk a tárgyalt ügyek minél szélesebb palettáját bemutatni. Mivel a responsumok történeti forrásként való hasznosítása a járulékos információk, a mindennapok történetének apró adatai terén a legtermékenyebb, így sokat nyomott a latban a tárgyalás részletgazdagsága. Végül szempontként vettük figyelembe azt is, hogy a 18. század utolsó harmadában jelentős zsidó községek többsége megjelenjen a válogatásban. (Az Ezekiel Landau döntvényeiben előforduló 33 magyarországi település és 47 személy közül 20 település és 25 személy jelenik meg a kiválasztottak címzettjei, szereplői között, néhány többször is.)

A kiválasztott döntvényeket héber eredetiben és magyar fordításban tesszük közzé, bőséges apparátussal: életrajzi összefoglalók, szakirodalmi hivatkozások, jegyzetanyag a zsidó vallási és jogi utalások megértéséhez, a szövegben említett nevek, helységnevek azonosításához stb. (A szövegek jegyzékét a beszámolóhoz mellékelem: II. Melléklet.) A kutatás ezen részével kapcsolatban említést érdemel, hogy kéziratos anyagot is bevontam a források körébe. Ez a Landau család kézirati hagyatékát jelenti, amely a Stolin-Karlin haszid dinasztia magángyűjteményében (Jeruzsálem) maradt ránk, de a gyűjtemény anyaga a Jeruzsálemi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Mikrofilmtárában mikrofilm másolatban is kutatható.

Több forrás feldolgozása és kiadásra való előkészítése az ösztöndíjas időszak alatt csak részben készült el. A két legfontosabbat emelem ki: Ber Bolechov 18. századi héber nyelvű emlékiratát, illetve Avraham Trebitsch *Korot ha-ittim* című krónika jellegű munkájának Magyarországra vonatkozó részeit. Ber / Dov ben Juda Bolechov (1723-1805) lengyelországi borkereskedő héber nyelvű emlékirata a magyar történeti szakirodalomban gyakorlatilag ismeretlen, pedig mivel gyakorta járt beszerző úton a Hegyalján, sok érdekes adalékot közöl a vidék borkereskedelméről, illetve az északkelet-magyarországi zsidók életéről. Az emlékiratot M. Wischnitzer 1922-es szövegkiadása alapján (Berlin: Klal Verlag) teljes terjedelmében fordítom magyarra. Avraham Trebitsch (1760-1840) Nikolsburgban (Mikulov) a morvaországi főrabbi (Landesrabbi) titkára volt. *Korot ha-ittim* (Brünn, 1801) munkája az 1740/1 és 1801 közti időszakot dolgozza fel köz- és zsidó történeti szempontból: Érdeklődése középpontjában Cseh- és Morvaország zsidósága (Prága, Nikolsburg) áll, de tágabban a Habsburg birodalom eseményei, a francia forradalom és háborúk, illetve katasztrófák (tűzvész, földrengés, szélsőséges időjárás) is foglalkoztatják. A munka 200 számozott egységből áll, ebből 27 magyar vonatkozású. (Ezek jegyzékét mellékelem: III. melléklet).

Ugyancsak további kutatást igényel a kutatás háttér adatbázisaként felállított 18. századi rabbi-archontológia. Az MTA Judaisztikai Kutatóközpont gondozásában már elkészült az 1867 utáni időszak rabbi-archontológiája, és a Kutatóközpont tervei között szerepel az 1867 előtti időszak feltárása is: ehhez kiindulási pontként szolgál majd az ösztöndíjas időszakban elkészített adatbázis. Az itt említett feladatokat, illetve az összeállított forrásjegyzék számos más tételének feldolgozását a Kutatóközpont munkatársaként lesz lehetőségem folytatni.

A kutatás szakmai hasznosulásából még két elemet szeretnék kiemelni:

1. 2006. október 19-20-án nemzetközi szimpóziumot szerveztem az MTA Judaisztikai Kutatóközpontban „*A responsum-irodalom kutatásának útjai / Paths in the Research of Responsa Literature*” címmel. A szimpóziumot és az előadások tervezett angol nyelvű közreadását Hanadiv Charitable Foundation (London) támogatta.

2. Az ösztöndíj keretében már elkészült fordítások közül több is szerepel a: Komoróczy Géza által összeállított *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon* című szöveggyűjteményben, amely az ELTE BTK hebraisztika szakos és történelem szakos hallgatóinak tartott zsidó történelmi kurzusok oktatási segédlete.

A KUTATÁS EREDMÉNYEIT ISMERTETŐ ELŐADÁSOK:

1. „*Ezekiel Landau mint magyar zsidó történelmi forrás?*” – az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéken, Budapest, 2006. március 22.

2. „*Rabbinikus források a 18. század magyarországi zsidó történetéhez*” – a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola és a Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság előadássorozatában, Szombathely, 2006. április 19.

3. „*Levelek a responsumok mögött*” – A responsum-irodalom kutatásának útjai című. nemzetközi konferencián az MTA Judaisztikai Kutatóközpont szervezésében, Budapest, 2006. október 19.

MEGJELENT, ILLETVE KIADÁSI ELŐKÉSZÜLETBEN LEVŐ PUBLIKÁCIÓK:

1. Módszertani tanulmány MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének évkönyvében: Bányai Viktória, „A responsum-irodalomból nyerhető történelmi adalékok – néhány 18. századi példa” in: Kovács Nóra – Osváth Anna – Szarka László, szerk., *Etnikai identitás, politikai lojalitás* (Tér és Terep, 4) Balassi Kiadó: Budapest, 2005. pp. 317-330.

2. Az ösztöndíj keretében már elkészült fordítások közül több is szerepel a következő forrásgyűjteményben: Komoróczy Géza, *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2006) [Elérhető: www.hebraisztika.hu/site/szovgyujt.html]

3. Elkészült a forrásgyűjtemény első kötetének kézírata: Bányai Viktória, *Ezekiel Landau döntvényei. Magyarországra vonatkozó adatok* (Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez – 18. század, 1. füzet) A kötetet az MTA Judaisztikai Kutatócsoport fogja megjelentetni 2007-ben.

Budapest, 2006. december 28.

dr. Bányai Viktória

I. MELLÉKLET:

HÉBER FORRÁSOK JEGYZÉKE – 18. SZÁZAD (1806-IG)

1. Kurucokkal kapcsolatos források

Samuel Bürgl	Kuruc portyázások Budánál	1703	Könyvbejegyzés (3 egység)
Reiser Jacob	<i>Sevut Jaakov</i> , I, no. 100.	1701	Kuruc támadás (aguna ügy)
Kismartoni pinkasz		1704	Kurucok előli menekülés

2. Responsum-gyűjtemények

Ezekiel Landau (1713-1793)	<i>Noda bi-Jehuda</i>	1776, 1811	36 egység
Meir As (1670-1744)	<i>Panim meivot</i>	1715-39	c. 20 egység
Mose Schreiber (1762-1839)	<i>Hatam Szófér</i>	Csak a mattersdorfi időszak (1806-ig)	Bacher listája alapján
Mose Münz (1750-1839)	<i>Maharam Münz</i>		
Kallir, Eleazar (1740-1801)	<i>Heker halakha</i>	1838	No. 1.
Mose Kunitz (1774-1837)	<i>Ha-macréf</i> , I.	1820	
Samuel Landau (?-1834)	<i>Sivat cion</i>	1827	
Mordekhaj Benet (1753-1829)	<i>Parasat Mordekhaj</i>	(1889)	
Igra Mesullam (1742-1801)	<i>SuT RMI</i> <i>Igra rama</i>		
Löw, Eleazar (1758-1837)	<i>Semen rokeah</i>		
Beer Oppenheim (?-1745)	<i>Mé Beer</i>	1829	
Joav ben Jirmejahu (?-1810)	<i>SuT Imré noam</i>		

3. További responsumok

Landau, Kriehaber Chorin, Münz, etc	Responsum. és vitairatok (<i>Imré noam</i> , <i>Makel noam</i> , <i>Sirjon kaszkaszim</i>)		Hal-vita
Münz vs. Benet		1790' évek	Tfilin vita
Menahem Mendel	<i>Cemah cedaka</i>	1747 előtt	Tóráküldés Nikolsburgból Budára
Margulies Löb	<i>SuT Peri tevua</i> , no. 28	1786	

5. Emlékirat

Ber Bolehov (1723-1805)	<i>Zikhronot R. Dov mi-Bolohov</i> emlékirat
Aron Chorin (1766-1844)	önéletrajzi részletek a <i>Jeled zekunim</i> című munkájából és a <i>Kerem Hemed</i> -ben megjelent írásából

6. Községi iratok, rabbilevél

Mose Münz	1796	pesti vendéglők tilalma
Kismarton	1730	határozatok
Pozsony	1740	takkanák
Lakompak		takkanák
Tata	1750	hirdetmény
Rabbilevél		Pl. Wolf Boskovitz

7. Krónika

Avraham Trebitch (1760-1840)	<i>Korot ha-ittim</i>	1741-1801	Magyarországra vonatkozó részek, 27 egység
------------------------------------	-----------------------	-----------	---

8. Egyéb műfaj (útleírás, vers, homiletika)

Freistadt, Avraham Löb	Gyászdal	1794	Gyászdal a bonyhádi tűzvészről
Iszakhar Ber Bloch	<i>Szefer binat Jiszakhar</i>	1785	Homilia
Boskovitz, Wolf (1740-1818)	<i>Maamar Eszter</i>	1832	Homilia
Kallir, Eleazar (1740-1801)	<i>Havot jair</i>		Homilia –előszó
Akiba Eger (1720-1758)	<i>Misnat di-R. Akiba</i>	1750-es évek	Civakodós viszonyok (rabbini munkák)
Rozenbaum, Jirmija ben Jichak (-1805)	<i>Modaa rabba al szefer Modaa ve- onesz.</i>		Csalfa munkácsi asszony (rabbini munkák)
Abraham Levi	<i>Rayz beshraybung</i>	1719	jiddis útleírás
Kemmel, Löwle	<i>Helden-Lied über die Königin in Ungarn...</i>	1745	

9. Sabbatianizmus, frankista ügyek

	Luhot edut, 32a, 36a	1755	Sabbatianista ügyek
	Szefer Hitabbekut, 74	1762-67	Sabbatianista ügyek

10. Periodika

<i>Ha-measszef</i> héber periodika, 1783-1811	Magyar vonatkozású adatok
--	---------------------------

II. MELLÉKLET:

EZEKIEL LANDAU RESPONSUMAI – SZÖVEGEK JEGYZÉKE

1. A türelmi adó felosztásának elvei, 1760 k. (Jichak ha-Levihez Pozsonyba)
2. A rohonci község sabbatianista szokásai, 1769 k. (Eleazar Kallirhoz Rohoncra)
3. Tanúvallomások egy csehországi férfi haláláról, 1772 (I. EE. 41.)
4. Dunába fulladt férfi ruházata, 1772 (Meir Barbyhoz Pozsonyba)
5. Vita egy községi elöljáró pénzkezelése körül, 1774 k. (Meir Barbyhoz Pozsonyba)
6. Borotválkozás félünnepen, 1777 (Aser Lemil Glogauhoz Kismartonba)
7. Meggyilkolt kereskedő azonosítása, 1779 (Johanen ben Jichakhoz Temesvárra)
8. Tisztátalan asszony elválasztása, 1780 (Joszef Jehielhez Paksra)
- Bírósági eljárások költségei
  9. Kifogásolt válólevél, 1780 előtt (Jisrael Bisenchez Bonyhádra)
  10. Egy válás kiadásai, 1781 előtt (R. Efrajimhoz, Pápára)
  11. Díjszedés részleges tilalma a halicánál, 1782 (Icak Krieshaberhez Paksra)
- A körmendi válólevél, 1780
  12. Eleazar Kallirhoz Rohoncra (II. EE. 105.)
  13. Josua Falkhoz Körmendre (II. EE. 106.)
- Wolf Boskovitz és az óbudaiak viszálya
  14. Vízmelegítés a mikvében (Wolf Boskovitzhoz Óbudára; II. OH. 25.)
  15. Ismét a vízmelegítésről (az óbudai bírákhoz; II. OH. 26.)
  16. Jidels Elhanan panasza Boskovitzra (Elhananhoz Óbudára; II. OH. 28.)
- Landau elismeri Meir Barby fennhatóságát Pozsony körzete felett, ill. a magyarországi ügyekkel kapcsolatban
  - 17-18. Eljegyzési ügy (II. JD. 115-116.)
  19. Korábbi ítélet helyreigazítása (II. JD. 70.)
  - 20-21. Válás küldött útján (Avraham Leib, Bonyhád, Icak Krieshaber, Paks ill. Meir Barby, Pozsony)
- Település- és személynevek írásmódja válólevelekben
  22. Mád nevének írásmódja (Mose Wohl Litmanhoz Mádra)
  23. Bonyhád névvariánsai, 1781 k. (Avraham Leibhez Bonyhádra)
  24. A rohonci rabbi lányának neve, 1792 (Alexander Meiselshez, Dunaszerdahelyre)
25. Udvarok éruvja, 1783 (Jisrael Brillhez Várpalotára)
26. Pálínkafőzés aszalt gyümölcsből, 1785 k. (Eliezer Londonhoz Bodrogkeresztúrra)
27. Az összeöntött borok ügye, 1790 (Menahem Cvihez Zalaszentgrótra)
28. Egy régi zsinagóga lebontásának kérdése, 1787 (Alexander Meiselshez Dunaszerdahelyre)
- Hagyatéki ügy kiskorú örökösökkel
  29. Wahrmann Izraelhez Bodrogkeresztúrra, 1787 (II. HM. 25.)
  30. Cvi Hirs Lövhöz Abaújszántóra, 1788 (II. HM. 26.)
31. Áradó folyók, járhatatlan utak (Cvi Hirs Lövhöz Abaújszántóra)
32. Házasságszédelgő verbói férfi esete Aszódon, 1790 k. (Samuel Budespitzhez Aszódra)
33. A makói mikve, 1791 (Jehuda Leibhez Makóra)
- Lengyelországból bevándoroltak új élete Magyarországon
  34. Egykori parázna nő férjhez menetele (Cvi HirsBrodához Köpcsénybe)
  35. Lengyelországi férfi új családja, 1792 (Avraham Gottesmannhoz Munkácsra)
36. Nagykárolyi férfi katonaságból küldött válólevele (Mose Ariehez Nagykárolyba)

III. MELLÉKLET:

AVRAHAM TREBITSCH, *KOROT HA-ITTIM* (1801) CÍMŰ KRÓNIKÁJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ RÉSZEI (A MŰ SAJÁT SZÁMOZÁSA SZERINT)

3. Mária Terézia és a magyar rendek
4. Mária Terézia pozsonyi koronázása
6. Háború
22. A budai zsidók kiűzése
33. Komáromi földrengés
34. Magyarországi dohány bevitelének tilalma
36. Éhség 1771-ben, Magyarországot nem sújtja
43. Óbudai árvíz, 1775
52. Ez időben megjelenő könyvek
55. Gazdasági, kereskedelmi ügyek
56. II. József
- 59/2. Koppel Theben Pozsonyból
65. Meir Barby pozsonyi rabbi halála
74. Magyarország viszonya II. Józsefhez
77. Koppel Theben a magyarországi zsidók katonáskodása ellen
82. II. Lipót pozsonyi koronázása
88. I. Ferenc magyar koronázása
118. Magyar jakobinus mozgalom
122. Éhínség Magyarországon
- 124/1. Magyar jakobinusok kivégzése
129. Sándor Lipót nádor balesete, halála
145. Pozsonyi Országgyűlés
- 152/2. Nemesi felkelés
162. Erdőtűz a Mecsekben
- 182/1. József nádor eljegyzése Alexandra Pavlovnával
194. Zsidók katonáskodása
199. Alexandra Pavlovna halála